

A SÁROSPATAKI LENGYEL BIBLIA S UJONNAN FÖLFEDEZETT HARMADIK TÖREDÉKE.

HARSÁNYI ISTVÁNTÓL.

(Első közlemény, egy hasonmással.)

1. A kódex leírása.

A sárospataki lengyel biblia nagy, ívrét alakú, hártýára írott kódex. Kötése: sárga színű bőrrel borított, egy em. vastag fatáblás kötés. A 39·4 cm. magas és 26·5 cm. széles táblák egyszerű réz-sarkakkal vannak ellátva, a melyek közül ma már csak az előtábla két felső és jobb alsó szegletén levők vannak meg. Az előtáblát az utótáblával két rézkapocs kötötte össze, melyekből azonban már csak az előtábla két kapocsfogója látható. A táblákat renaissance stíliú préselesek díszítik, melyek a XVI. században ily kötésekön közönséges allegorikus alakokat s szenteket ábrázolnak. Az előtábla a csekély díszítési különbségen kívül még abban is különbözik az utótáblától, hogy a középső téglányban egy szépen bepréselt és a *Leszczyc*-czímert ábrázoló¹ *czimerpajzs* (5·5 cm. m., 4·5 cm. sz.) van. A czimer fölött egymástól 2·6 cm. távolságban az I. és C. betű; alatta pedig (6·5 cm. távolságban) az MDLXII évszám van bepréselve. Az utótábla téglányában, az előtábla czímere, I. és C. betűje helyén a már említett szent-fejek szolgálnak díszítésül. A foliáns hátán a fűzőzsinegek okozta hét (a legfelső és legalsó egyes, az öt középső kettős) borda van. A hát második bordaközében a következő, fekete tintával írott latin fölírás olvasható:

BIBLIA
POLONICA

The(stamentum). V(etus).

¹ Hogy ez a Leszczyc czimer, azt Piekosinski és Malecki állapította meg. E czimer viselője a Crotoseius (Krotowski) család volt. *Malecki*: Biblia Królowej Zofii. We Lwowie. 1871. II. szakasz.

Az előtábla belsején a következő följegyzések olvashatók:
(Főnt, középen:) *Ex libris . . ij.* (A kipontozott helyen a papír le van szakadva, de az utolsó két betű mintha a *Crotoscij* név két utolsó betűje volna.)

(A tábla bal szélén ez a név:) *Lasitzki.* (Alatta lengyelül:) «Lefordítottak e könyvek Hieronymus fordításából (az «ex Hieronymi translatione» latin szavak fölött ugyanazon kézírással lengyelül a következő magyarázat áll: Szent Hieronymus latin bibliájából) Kázmér lengyel királynak, Zsigmond király atyjának idejében, Kázmér anyjának, Zsófia lengyel királynénak kívánságára (ide a balfelöli szélén ugyanaz a kéz kisebb betűkkel, magyarázatul ezt jegyezte föl: ez pedig leánya volt Albrecht császárnak, a ki 1439-ben Magyarországon halt meg hasmenésben), a Krisztus Urunk születése utáni 1455-ik évben nemes Jaszowicei András pap, ezen királyné káplánja által, és leírtak az új városban Krakkótól 10 mértföldnyire. Lásd mi van írva Jób végén.»¹

(Ez alatt:) «NB. Nincs pedig meg az Új-testamentom.

Salamon példabeszédei, ugyanennek Prédikatori könyve, Énekei és Bölcsesége, Sirák, a 4 nagy és tizenkét kis próféta, a Makkabeusok, Esdrás III-ik könyve.»

¹ A dr. Erdős által (Az újszöv. kánon fordításai. Bpest, 1906. 37. lap) *Horváth Cyrill* után közölt fordítás hiányos, mert kimaradt belőle a két magyarázó jegyzet és az utolsó mondat. (Lásd, mi van írva Jób végén.) Ez utolsó mondat alatt nyilván azt kell érteni, hogy Jób könyvének a végén egy följegyzés volt olvasható, a mely a fordítató, fordító és leíró nevét örökítette meg a fordítás idejével együtt. Jób könyve ma már nincs meg a kódexben. *Turnovius*, mint látni fogjuk, idéz egy hasonló tartalmú jegyzetet kódexünkben, de nem jelzi, hogy melyik helyről. *Malecki* (id. m. II. szakasz) szerint lehetséges, hogy ez a *Turnovius* által idézett jegyzet a Zsoltárok végén volt, mint a bibliának akkori terjedelmében legvégén. Szerintem legvalószínűbb, hogy ez a jegyzet az Ó-testamentom legvégéről (mert épen ide illenek a legjobban ama szavak: befejeztettek a *Szövetség*, t. i. az ó-szövetség könyvei) került a Zsoltárok, majd pedig onnan Jób könyvének végére, és pedig akkor, mikor már az Ó-testamentom vége, vagy a Zsoltárok könyve veszendőben volt s a jegyzetet, mint a mely az egész kódex történetére világot vet, följegyezték előbb a Zsoltárok végére, majd mikor ez is veszendőben volt, onnan a Jób végére, a mikor aztán egyszer a jegyzet a Jób könyvével együtt, kétségtelenül a bekötés (1562) után (1562—1604 között, a *Lasitzki* idejében) kitépetett s azóta lappang valahol.

Ez a kissé halvány tintával és eléggé nagy betűkkel írt följegyzés (az *Ex libris* szavaktól az *Esdrás IIII-ik könyve* szavakig) kétségtelenül egy és ugyanazon kéz írása; kivéve az utolsó kikezdés előtt álló s a második följegyzés írójától oda írt, kétszer is aláhuzott *NB* betűket.

(A második, szintén lengyel nyelvű följegyzés a következő:)
«Le volt már a biblia azelőtt¹ lengyel nyelvre fordítva az Úrnak 1390-ik esztendeje körül, Lajos magyar és lengyel király leányának: Hedvig lengyel királynőnek, Lengyelország örökösnejének, Jagelló Ulászló lengyel király első feleségének gondoskodásából és költségén, a kiről azt írja Michowita lib. 4. Cap. 41., hogy az Uj- és Ó-testamentomot magának lengyelül leiratván, szorgalmasan olvasta.

«Zsófia királyné ellenben, a kinek részére im ezt a bibliát az 1455-ik évben írták, András kievi hercegnek volt görög vallású leánya, a kit Jagelló király már öreg korában vett nőül az 1422-ik esztendőben és ő vala negyedik és utolsó felesége, a kivel az Úr Isten utódokat adott neki és tőle származtak a lengyel királyok egészen Zsigmond Ágostig. Már özvegy volt ő akkor, a mikor e bibliát átírták,² férjének az 1434-ik évben elhalt Jagelló Ulászlónak halála után. Abban az időben már fia: Ulászló lengyel és magyar király is meghalt a török elleni háborúban Várnánál az 1444-ik esztendőben. És abban az időben második fia, Kázmér, Ágost király nagyatyja uralkodott Lengyelországban, feleségül véve Erzsébetet, Albrecht császár, magyar és lengyel király leányát³ az 1453-ik esztendőben, aki alatt e biblia két év alatt iratott át.⁴ Már másfélszáz esztendőt van elérendőben».

¹ T. i. a Zsófia-féle 1455-iki fordítás előtt.

² Ez a lengyel biblia ugyanis, mint később ki fog tűnni, a drezdai királyi könyvtárban levő ú. n. Lescowiecki cseh bibliából van fordítva, illetőleg, miután a cseh nyelv a lengyel nyelvvel igen közeli rokonságban van, átírva. Ezt *Hanka* állapította meg. Nézetét *Malecki* s mások is osztják.

³ A följegyzés szerzője (Turnovius, mint később látni fogjuk) itt helyreigazítja az első följegyzés ama téves adatát, mintha Zsófia Albrecht császár leánya lett volna.

⁴ A *Malecki* által közölt lengyel szöveg alapján készült fordításban e kifejezés így hangzik: «minekutána két esztendővel van átírva a biblia». Én itt *Mészáros György* úrnak az eredeti kézírás alapján Sárospatakon 1907-ben készített fordítását közlöm.

E második följegyzés betűi kisebbek, tintája pedig feketébb, mint az elsőé.

Az utótábla belső oldalán a következő följegyzések olvashatók:
«Folia habet 194. Nunc 185. 15. May. 1751.

Tantumdem 1a Aprilis 1760.

Tantumdem 15 Febr. 1769.

Invent. Fol. 184.¹ 6 octobr. 1778.

1856. Jul. 22. mind a 185 levél meg volt. S.(oltész)
F.(erecz.)

Megszámláltam és 185 levelet találtam. 1869. jul. 7.

Szinyei Gerzson».

1708-ban valaki kiszámította, hogy hány esztendő volt akkor a kódex, ilyen módon:

$$\begin{array}{r} 1708 \\ 1422 \\ \hline 0286 \\ \hline 1708. \end{array}$$

A kódex éveinek számát tudni akaró tehát a kódex keletkezési évéül az 1422-ik évet, azaz Jagelló Ulászlónak Zsófiával való egybekelési évét jelölte meg.

Ezután még a következő följegyzések következnek:

«Ex Libris Manuscriptis. Collegii Helv. Conf. add. Sáros-Patak.

«Folia habuit 185 del. 1. Januar 1815 ergo prout aō 1751.

«Ao 1821. die 13-tia Decembr. numeravi et inveni folia 185. Joann Szombathi mpr.»

Utolsó följegyzés a *Kucharski* professzoré: «Die 19 et 20-mi decembris 1827 permissu Cl. Prof. Somosy vidi hunc codicem atque legi. Dolendum valde quod temporum iniquitate plurima desint. Est enim Codex ex vetustiori transcriptus, quod testatur ipsa lingua, quae est illi in codice Psalterii Saec. XIV. quod Lincii conservatur fere eadem orthographia solummodo recentiori. Sárospatakinii Andreas Kucharski Prof. Univ. Reg. Varsaviensis».

Mielőtt a kódex tartalmának leírására áttérnénk, állapítsuk

¹ A 184-es szám csak hibás számolás eredménye lehetett.

meg a rendelkezésünkre álló adatok alapján, hogy az előtábla belsején olvasható két följegyzésnek kik a szerzői?

Az első följegyzés kétségtelenül a Lasitzkié, a ki a maga nevét a tábla szélén megörökítette. De hát mikor és hol került Lasitzki kezébe ez a kódex? s ki volt ő maga?

Az első följegyzés csak a kódex bekötése után történhetett meg, vagyis legkorábban az 1562-ik évben. A kódex előtábláján olvasható emez évszám ugyanis bizonyosan a bekötéskor sajtoltatott a táblába. Az első följegyzés a második előtt iratott oda, mert ez a második az elsővel bizonyos vonatkozásban áll. (Lásd a Turnoviusról szóló részletet a dolgozat II. szakaszában.)

Hát a második följegyzés mikor iratott oda és ki a szerzője? Ezt is meg lehet állapítani. A második följegyzés végén az olvasható, hogy a kódex, mikor a följegyzést írták, «már másfélszáz esztendőt volt elérendőben». Ha már most az 1455-höz (mint a kódex befejezésének évéhez) hozzáadunk majd 150 (vagyis 149 körül) esztendőt, kapjuk az 1604-ik vagy 1603-ik esztendőt. E szerint tehát az első följegyzést 1562 és 1603—4 között írta oda Lasitzki, a ki *Malecki* szerint (id. m. II-ik szakasz) egy lengyel nemes volt, a kinek neve a lengyel irodalomban¹ eléggé ismeretes. Buzgó hive volt előbb a Kálvin-irányú reformációnak, majd pedig a cseh-testvérek felekezetének s állandó összeköttetésben volt Crotoscius Jánosnak (a ki szintén a cseh-testvérek felekezetéhez tartozott), az inowloclawi vajdának családjával; ott is lakott állandóan a vajda birtokán (Barcinban) s utitársa volt a vajda fiainak külföldi tanulmányútjukon (1570-ben: Heidelberg, Wittenberg; 1571-ben: Prága, Lipcse, Strassburg, Franciaország). És miután az előtáblán levő I. és C. betűk a kódex akkori tulajdonosának: *Johannes Crotosciusnak* kezdőbetűi, a ki a táblába sajtolt Leszczyc-czímernek tényleg birtokosa volt s a ki a kódexet, mint a táblájába préselt római számjegyek mutatják, 1562-ben köttette be: mi sem természetesebb, mint az, hogy a Crotoscius tulajdonát képező kódex a tulajdonos házánál gyakran lehetett Lasitzki kezei között s az első följegyzés, nevének odairásával együtt az ő keze munkája.

¹ Comenius adta ki «*Historia de origine et rebus gestis fratrum bohemicorum*» című munkájának VIII-ik könyvét 1649-ben.

Hogy a második följegyzésnek ki a szerzője, azt elfogadható indokolással először Malecki fejtette meg. Szerinte a későbbi keletű második följegyzés szerzője nem lehetett más, mint *Turnovius*, a ki «Zwierciadlo nabozenstwa chrzescianskiego» cz. munkája második javított és bővített kiadásának irásakor, a Zsófia királyné bibliájáról, ennek fordítójáról, leirójáról, a befejezés idejéről és helyéről szóló tudósítását (minden valószínűség szerint a Crotosciusok házánál, a kiknek birtokában volt a kódex 1562-től az 1630 körüli időig) szóról-szóra a mi kódexünkben írta ki. (Akkor még meg volt a Lasitzki által idézett följegyzés Jób könyvének a végén.) Ugyanakkor írta az előtábla belső oldalára, a Lasitzki följegyzése alá a maga tájékoztató adatait is.

Ezek után áttérhetünk magának a kéziratnak ismertetésére. Az úgynevezett barát-gót betűkkel írott, jól konzervált kódex jelenleg 185 nagy ívrétalakú, körülbelül egyminőségű (középfinom) hártylevélből áll, a melyek közül több (1, 6, 7, 12, 13, 21, 22, 35, 41, 42 stb.) már eredetileg lyukas volt. Eredetileg sokkal terjedelmesebb volt, de a levelek egy részét barbár kezek, különböző időben, részint késsel vagy ollóval kivágták; más részét pedig, közepén és végén, füzetestől (ívestől) kitepték s némely leveleket könyvkötésre (boroszlói töredék), másokat kéziratgöngyölegül (varsói töredék), ismét másokat könyvtábladiszül (sárospataki töredék) használtak.

A kódex írói ívekre (füzetekre) írtak, fekete tussal. Az oldalakat előbb két egyenlő hasábra osztották és pedig úgy, hogy a 8·5 cm. széles és 27—28 cm. magas hasábok között 1·6—2 cm.-nyi távolság s ezenkívül belső (3·5 cm.) és külső (3·5 cm.) margo is maradjon. Majd tussal mindkét hasábot külön-külön megvonalozták s a sorokat — egy hasábra rendszeren 35, ritkán 34 vagy 36 sor került — e vonalak közé írták. A hasábok fölött, azoktól 1·5—1·7 cm. távolságban 1—1 vonal-pár húzódik, a melybe a kódex írói vörös betűkkel annak a könyvnek a címét írták be, a mely az illető hasábokon van s a megszakítva mindkét oldalra (pl. Gene|sis, Paraly|pomenon stb.) vagy megszakítás nélkül odaírt cím (Genesis, Exodus stb.) után a könyvek száma is ki van téve, szintén vörös színnel (pl. Paraly|pomenon I., II. stb.), sőt néhol az illető könyv fejezetének a számát is odaírták (pl. XXVIII Deuteronomius, XIII, XVIII

Numerus). Az egyes könyvek kezdőbetűinek a kódex írói helyet hagytak, hogy azok majd később díszesen festessenek oda, nemkülönben az egyes fejezetek kezdőbetűinek is, a melyek közül ez utóbbiak vörös szinnel, egyszerű kivitelben vannak odaírva. Ugyancsak vörös betűkkel irattak oda a fejezetek római számjegyei s a könyvek kezdetét és végződését jelölő lengyel nyelvű «Kezdődnek (pl. a Deuteronomius) könyvei» s a végén «Befejeztettek e könyvek» stb. kifejezések. Itt említem meg, hogy a kódex szövegében előfordul összes nagy betűk (tulajdonnevekéi, vagy a mondatot kezdők) halványsárga festékkel vannak bevonva s hogy a lapszéleken vagy sorok alatt a parallel helyek nincsenek feltüntetve.

A nagy gonddal s általában tisztán, szabatosan írt kódex első lapján (l. 9. oldal) a Genesis inicziáléja (W) arany, piros és kék színekkel igen díszesen ki van festve s az egész lapot arany, kék, zöld és vörös színekkel festett izléses virágfüzér övezi. A két hasáb közötti téren pedig egy 0,5 cm. széles aranyág vonul végig. Ezt a díszes első lapot, ezenkívül alul még három (vörös és arany szinnel kifestett) czímer ékesíti. És pedig balfelől¹ a koronás lengyel sas (5,5 cm. magas, 5 cm. széles); jobbfelől a litván czímer (az üldöző lóháton, fölemelt jobbában kard, pajzsán kettős kereszt² és középen az ausztriai czímer). E czímerek

¹ *Szombathi* pataki könyvtárnok *Majláthhoz* írott s a Slavinban (l. lejjebb) közölt levelében azt mondja, hogy *jobbfelől* van a «koronás ezüstsas, *balfelől* az üldöző vagyis lovag, lóháton, karddal kezében», ami heraldikai szempontból helyes.

² A pajzs kettős keresztjére nézve eltérők a vélemények, *Szombathi Majláthhoz* írott levelében a keresztről ezt írja: «Úgy látszik, hogy e kereszt Hedvignek Jagellóval való házassága után toldatott hozzá a litván czímerhez». A *Szombathi* tudósítása alapján aztán *Hanka* a *Slavin* cz. folyóiratban szintén azt írja, hogy az a kettős magyar kereszt. (Auf einem Schilde ist das ungarische doppelte Kreuz. 389. lap.) Nemkülönben *Horváth Cyrill* is (Dr. Erdős id. m. 36. lap) azt mondja, hogy «Magyarországnak kettős kereszties czímere» van az üldözőn. *Malecki* azonban kételkedik abban, hogy az a magyar czímer volna, mert szerinte az elválaszthatatlanul hozzátartozik az üldöző rendes felszereléséhez, bár nem akarja épen kereken tagadni hogy «ezt a jelvényt Jagellónak Hedviggel való házassága következtében tették hozzá a litván czímerhez». (Id. m. II. szakasz.) Szerintem a *Szombathi* álláspontja, indokánál fogva elfogadható, mert ha a kettős kereszt elválaszthatatlanul hozzátartozott volna az üldöző felszereléséhez már Jagellónak Hedviggel való házassága *előtt*, akkor *Malecki* nem habozott volna ítéletében.

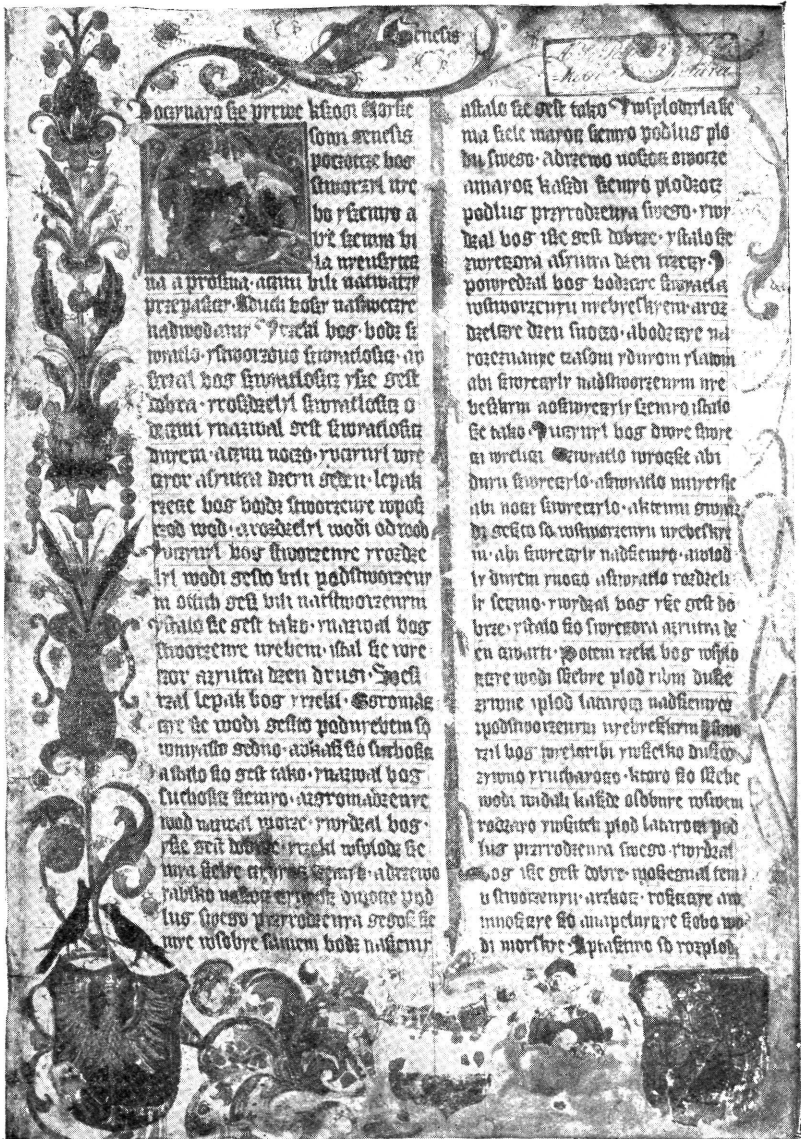
közül kettő, t. i. a lengyel sas és a litván czímer, nem a hártýára odafestett czímer, hanem — mint Malecki helyesen kimutatta — mindkettő egy a XVI. század elején (1508—1512 közt) Krakkóban a Heller-féle nyomdában megjelent latin nyelvű s a trójai históriát magában foglaló nyomtatványból kivágott, a hártýára ragasztott és azután kifestett fametszet.¹ Az első lapot ékesítő festések tehát nem a kódex-szel egykorúak (vagyis sem nem Hedvig, a bibliafordíttatás megkezdője, sem nem Zsófia, a fordíttatás folytatója és befejeztetője csináltatták a diszítést), hanem később (a XVI. század elején) festettek oda a kódex tulajdonosa által, a két fametszet (sas és üldöző) odaragasztásával egy időben.

A harmadik, ma már jórészen lekopott czímer, a mely a sas és üldöző s virágdiszkek között középen áll: az ausztriai czímerpajzs (vörös mezőben aranyöv; az aranyozásból már csak kisebb-nagyobb foltok láthatók). Ez már nem fametszet, hanem közvetlenül a hártýára van festve. Malecki szerint annak, (id. m. II. szakasz), hogy az öv aranyszínnel van bevonva és nem ezüsttel, a mint lennie kellene, az az oka, hogy olyan ember festhette, a ki nem igen volt jártas a heraldikai ismeretekben.

¹ *Malecki* id. m. II. szakasz. Mikor Piekosinski 1869-ben (mint majd látni fogjuk) a kódex szövegét másolta, a litván czímer a hártýáról leválasztotta s megállapította (ma is megállapítható), hogy a hártýa a czímer alatt teljesen tiszta, tehát a fametszet odaragasztása előtt sem alatta, sem mellette nem volt még semmiféle olyan festett diszítés, a milyenek ezen a lapon ma vannak. A czímer hátsó oldalán a következő nyomtatott sorok állanak:

«ertur obuia. Erumpat dissimulatio
quod que opus sunt edocet. Aqu
ad moenia procedit. operis
unoni sacrum ingressi sunt hic:
nime sunt Aenee excitate, in
ius suis dictura consedit Tro
Regina benigne respondet De Ae
Aeneas subito coram apparet. S
cros ad se deducit. Interim
ocat. Sed venus ad officios
inmem ora obdito Li
cum Aenee ta»

Malecki a leggondosabban kutatott Lembergben, Krakkóban, Bécsben a könyv után, melyből a fametszet való, de sikertelenül.

Doaruara se pruce křtogi křtice
 somi senclis
 porozce bog
 stvorzi ure
 bo r'acuro a
 v'z' facura bi
 la ureubrica
 na a protina acini hile nativaciz
 prapadar křuci bogi nativacize
 nadwodanur' r'acki bog' hodi si
 romels' r'isvorzous křivaclosis' ap
 křial bog křivaclosis' r'ic seft
 adra' r'rozdaciz' křivaclosis' o
 d'acini r'iazival seft křivaclosis'
 d'icem' acini uocoz' r'uaruz' wre
 aror' abruca d'icem' seft' lepak
 r'icce bog' hodi křivacizure w'pof
 r'ed' wodi' arozdeciz' wodi' od'rad
 w'uzuz' bog' křivacizure r'rozdec
 iz' wodi' sefto b'it' padkřivacizur
 m' ostich' seft' b'it' natkřivacizur
 r'ialo se seft' tako' r'iazival bog
 křivacizure w'ebem' istal se w're
 kor' azruca d'icem' d'ruzi' S'ocli
 r'ak' lepak bog' r'izekit' S'oromac
 iz' se wodi' sefto padm'ebem' s'
 w'uzuz' sefto' ad'k'ak' se křivaclosis'
 a'istalo se seft' tako' r'iazival bog
 křivacizure' azromacizure
 wodi' w'uzuz' w'oziz' r'izidial bog
 r'ic seft' hodi se' r'acki w'oziz' se
 n'ia seft' ar'iz' r'epuz' a'iz'ic'w'o
 r'ubiko w'oziz' ar'iz' d'icem' wodi
 lus' křivacizure' r'rozdeciz' seft' se
 w're w'oziz' křivacizure' hodi' natk'em'

istalo se seft' tako' r'izidial bog
 ma seft' maroz' křivacizure' podlus' plo
 hu' křivacizure' ad'icem' uocoz' ar'iz'ic'
 am'aroz' křivacizure' křivacizure' podlus'
 podlus' r'rozdeciz' křivacizure' r'izidial bog
 seft' hodi seft' w'oziz' r'izidial bog
 r'izidial bog' ad'icem' d'icem' r'izidial bog
 w'oziz' ad'icem' bog' hodi seft' křivacizure'
 w'oziz' křivacizure' w'ebem' ar'iz'ic'
 d'icem' d'icem' křivacizure' ad'icem' d'icem'
 r'ozem'ar'iz' r'ozem' r'ozem' r'iazival bog
 ab'icem' křivacizure' natk'em' r'izidial bog
 w'ebem' ad'icem' křivacizure' křivacizure'
 seft' tako' r'izidial bog' d'icem' křivacizure'
 ar'iz'ic' w'oziz' křivacizure' w'oziz' ab'icem'
 d'icem' křivacizure' křivacizure' natk'em'
 ab'icem' křivacizure' křivacizure' natk'em'
 ab'icem' křivacizure' křivacizure' natk'em'
 d'icem' křivacizure' křivacizure' natk'em'
 ab'icem' křivacizure' křivacizure' natk'em'
 d'icem' křivacizure' křivacizure' natk'em'
 ab'icem' křivacizure' křivacizure' natk'em'
 d'icem' křivacizure' křivacizure' natk'em'
 ab'icem' křivacizure' křivacizure' natk'em'
 d'icem' křivacizure' křivacizure' natk'em'
 ab'icem' křivacizure' křivacizure' natk'em'

A sárospataki lengyel biblia ezimlapja.

A kódexnek ez a szép, inicziálével diszített első lapja nagyon meg van fakulva s a címerek (különösen a középső) meglehetősen le vannak kopva, a minék az oka nem lehet más, mint az, hogy a kódex sokáig nem volt bekötve. Először 1562-ben kötötték be, mikor Crotoscius János volt a tulajdonosa. Ez kétségtelen. A bekötéskor a kódex (tábláival együtt) körülbelül 15 cm. vastagságú lehetett; ma 7¹/₂ cm. vastag.

A Genesisnek főntebb leírt díszes inicziáléján kívül az egész kódexben nem igen volt több kezdőbetű. A meglevő könyvnek elején (Deuteronomium, 74. lev.; Josue, 89. lev.; Ruth, 98. lev.; Királyok IV-ik könyve, 115. lev.; Nehemiás, 160. lev.; Tóbiás, 173. lev.) legalább nincs a kezdőbetű kifestve, a miből egészen bátran lehet következtetni, hogy a kódexünkben ma már hiányzó többi könyvek kezdőbetűi sem voltak kifestve.

Hogy bibliánk a bekötés alkalmával (1562) hány levélből állott s mely könyveket foglalta magában, azt a rendelkezésünkre álló adatok alapján kellő bizonyossággal meg lehet állapítani.

Kódexünk jelenleg 185 levélből áll. Ennyi menekült meg a barbár kezek pusztításaitól. Nem háládatlan fáradság megvizsgálni, hogy hány olyan levélnek vagy ívnek (füzetnek) maradt meg a nyoma, vagy maradványa, a melyeket olló vagy kés segítségével kivágtak vagy kitéptek. Ennek kiszámításánál segítségünkre jön az ívek halvány tussal írt betű-jelzése (*a, b, c, d* stb., majd *aa, bb, cc* stb.) a jobboldali hasáb alatt. Minden egyes ív általában 10—10 levélből (ritkán 12-ből, pl a *b* ív stb.) állott. Több ívnek a végén (pl. *h* ív, *i* ív, *l* ív stb.) vagy elején (pl. *k* ív) ott van a római vagy arabszámmal írt sorszám.

Kódexünk a bekötéskor összesen 46 ívből állott. Ezek közül a 106-ik levél után teljesen hiányzik az *y* (22-ik), a *z* (23-ik) és az *aa* (24-ik), tehát három ív; a 185-ik levél után pedig hiányzik a 39—46 ívek, tehát nyolcz ív. Ezt kétségtelenül meg lehet állapítani, mert az egyes ívek háta a ragasztóanyagul szolgáló enybe elég mély rovátékokat nyomott be s ahány ilyen mély rováték van ma a hát belső felületén, annyi füzet hiányzik a kódexből. Ha már most az íveket 10—10 levelével, néhányat (ötöt, t. i. 1., 2., 4., 6. és 7. iverket) 12—12 levelével számítjuk (a mint Piekosinski és Malecki helyesen fölvevtek), úgy találjuk, hogy kódexünkben a levelek száma 1562-ben (a kódex bekötése-

kor) 470 volt. És miután a levelek száma 1751-től a mai napig 185, így 285 levél elveszett. Ezek közül azóta előkerült három és fél levél. A kódex kétharmad része tehát pótolhatatlanul elveszett, illetőleg lappang valahol.

Malecki kiszámította, hogy a teljesen hiányzó nyolcz utolsó iven, hozzávéve a 38-ik füzetből kivágott két utolsó levelet is, mennyi férne el a Vulgata szövegéből s arra az eredményre jutott, hogy e 82 levélen: Judit befejezése, Eszter könyve, Jób könyve és Dávid Zsoltárai (id. m. II. szakasz) férne el.

Az előtábla belsején olvasható Lasitzki-féle jegyzet (1562—1604 között) azt mondja, hogy kódexünkben már abban az időben sem voltak meg «Salamon példabeszédei, ugyanennek Predikátori könyve, Énekei és Bölcsesége, Sírak, a négy nagy és tizenkét kis próféta, a Makkabeusok könyve és Esdrás III-ik könyve». Meg voltak tehát benne a Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium, Josue, Bírak, Ruth, a Királyok I—IV. Könyve, a Krónikák könyve, Esdrás, Nehemiás, az ú. n. Esdrás 3-ik könyve, Tóbiás, Judit, Eszter, Jób és a Zsoltárok könyve. Ezek közül ma már, sajnos, egy könyv sincs meg a maga teljességében. Egyikből csak néhány levél, a másiktól már egy egész ív, a harmadiktól meg a legnagyobb rész hiányzik, sőt némelyik könyvből (Eszter, Jób, Zsoltárok) egy levél sem maradt meg.

A kódex tartalomjegyzéke a következő:

Genesis: I—XXIV. (vége hiányzik) fejezet; XXVII. (eleje hi.) — XXIX. (vége hi.); XXX. (eleje hi.) — XXXV. (csak eleje); XLVII. (eleje hi.) — L. (vége hi.). **Exodus:** V. (eleje hi.) — XXII. (vége hi.); XXXIII. (eleje hi.); — XXXVIII. (vége hi.). **Leviticus:** IV. (eleje hi.); V. (vége hi.); VI. (csak utolsó versei) — IX. (vége hi.) XIX. (eleje hi.) — XXVII. (vége hi.). **Numeri:** I. (eleje hi.) — IV. (vége hi.); XIII. (eleje hi.) — XX. (vége hi.); XXI. (eleje hi.) — XXXI. (csak eleje); XXXIII. (eleje hi.) — XXXVI. **Deuteronomium:** I—III. (vége hi.); XVII. (eleje hi.) — XXIV. **Josue:** I. (középe h.) — VI. (középe hi.) — VIII. (vége hi.); XXIII. (eleje hi.) — XXIV. (vége hi.). **Bírak:** VIII. (eleje hi.) — X. (vége hi.); XXI. (eleje hi.). **Ruth:** I—II. (vége hi.) **Királyok I-ső könyve** (I. Sám.): XIV. (eleje hi.) — XVII. (csak eleje); XIX. (eleje hi.) — XX. (vége hi.); XXVII. (eleje hi.) — XXX. (vége hi.). **III-ik könyve:** XIII. (eleje hi.) — XVIII. (vége hi.); XX. (eleje hi.) — XXII. **IV-ik könyve:** I. (vége hi.); X. (eleje hi.) — XVI. (iv.); XVII. (eleje hi.) — XXV. (csak az eleje). **Krónikák I-ső könyve:** V. (eleje hi.) — XXIV. (vége hi.). **II-ik könyve:** VI. (eleje hi.) — IX. (vége hi.); XXI. (eleje hi.) — XXXVI. (vége hi.). **Esdrás I-ső könyve:** VII. (2 utolsó v.) — X. **Nehemiás:** I—XI.

(vége hi.). **Esdrás II-ik könyve**: VI. (csak az utolsó v.) — IX. **Tóbiás**: I—XIII. (csak eleje). **Judit**: III. (eleje hi.) — XII. (csak az eleje).¹

A kódexből kivágott vagy kitépett levelek, illetőleg ívek jegyzéke a következő:

A	15-ik levél után	(<i>b</i> ív)	ki van vágva	2 levél.
A	17-ik	«	«	«
A	21-ik	«	«	(<i>c</i> ív) «
A	24-ik	«	«	(<i>c</i> és <i>d</i> ív) ki van tépve több levél.
A	39-ik	«	«	(<i>f</i> ív) «
A	44-ik	«	«	(<i>g</i> és <i>h</i> ív) ki van vágva 1 lev., kitépve több lev.
A	47-ik	«	«	(<i>h</i> ív) «
Az	55-ik	«	«	(<i>i</i> ív) ki van vágva 1 levél.
Az	58-ik	«	«	(<i>k</i> ív) kitépve több (kb. 8) levél.
A	64-ik	«	«	(<i>l</i> ív) ki van vágva 1 levél.
A	71-ik	«	«	(<i>m</i> ív) ki van vágva 2 levél.
A	76-ik	«	«	(<i>m</i> , <i>n</i> ív, utóbbi egészen hiányz.) kitépve több lev.
A	89-ik	«	«	(<i>p</i> ív) kivágva 1 levél.
A	92-ik	«	«	(<i>p</i> ív) «
A	94-ik	«	«	(<i>q</i> és <i>r</i> ív) kivágva 3 levél, kitépve több levél.
A	95-ik	«	«	(<i>r</i> ív) kivágva 1 lev., kitépve több lev.
A	97-ik	«	«	(<i>s</i> ív) kitépve több (8) levél.
A	99-ik	«	«	(<i>t</i> ív) kivágva 5 lev., kitépve több levél.
A	102-ik	«	«	(<i>t</i> ív) «
A	104-ik	«	«	(<i>x</i> ív) kitépve több (7) levél.
A	106-ik	«	«	(<i>az y, z, aa</i> ívek teljesen hiányz.) kit. 30 l. (3 ív).
A	111-ik	«	«	(<i>cc</i> ív) kitépve 2 levél.
A	115-ik	«	«	(<i>dd</i> ív) kivágva 1 levél, kitépve több (kb. 8) lev.
A	120-ik	«	«	(<i>ee</i> ív) «
A	128-ik	«	«	(<i>ff</i> ív) kitépve több (kb. 4) levél.
A	142-ik	«	«	(<i>hh</i> ív) «
A	144-ik	«	«	(<i>kk</i> ív) «
A	157-ik	«	«	(<i>mm</i> ív) «
A	168-ik	«	«	(<i>nn, oo</i> ív) kivágva 2 lev., kitépve több levél.
A	179-ik	«	«	(<i>qq</i> ív) «
A	185-ik	«	«	(<i>qq</i> ív) kiv. 2 lev., kitépve 8 ív (<i>rr, ss, tt</i> stb.) ²

¹ A *Horváth Cyrill* (Dr. Erdős id. m. 36—37. l.) tartalomjegyzékében a következő hibák vannak: 1. A Királyok I-ső k. nem az I-ső, hanem csak a XIV. fejezettel kezdődik (eleje hi.); 2. azt mondja, hogy Eszter könyvéből meg van a 8—10. fejezet, holott Eszterből egyetlen vers sincs meg; 3. Esdrás I-ső könyvét nem említi, pedig VII. (két utolsó v.) —X. fejezete meg van; 4. azt mondja, hogy Nehemiásnak csak az eleje van meg, holott meg van az I—XI. (vége hi.) fejezet; 5. említi Jeremiást, pedig próféciájából egy vers sincs meg.

² Ide jegyzem, hogy mely levelek vannak késsel vagy ollóval meg-

Most még az a kérdés merül föl, hogy bibliánkat a fordító vagy fordítók után egy ember másolta-e, vagy többen végezték e nagy munkát? Ezt nem nehéz megállapítani. Ha ugyanis a kódex írását és pedig úgy a betűk formáját, mint az írásmodort, gondosan megfigyeljük s a lapokat egymással összehasonlítjuk, a következő eredményre jutunk:

1. Az 1—21. levél kétségtelenül egy és ugyanazon kéz írása. Ez az *első másoló* tehát elhaladt egészen a Genesis XXXV-ik fejezetéig, vagy lehet, hogy tovább is, de a 21-ik levél után, mint láttuk, két levél ki van vágva, több levél pedig ki van tépve. Lehet, hogy ezeket is az első másoló írta.

2. A 22—44. leveleket (Genesis XLVII—Exodus XXXVIII.) már más kéz írta. Ennek a *második másolónak* a betűi sokkal nagyobbak, kövérebbek (különösen az első leveleken), mint az első másoló betűi. Festéke sincs olyan fekete.

3. A 45-ik levélen már ismét más írás kezdődik. A betűk magasabbak. A festék erősen fekete. Ez írással azonban csak a 45—47. levelek (Leviticus IV—IX.) vannak írva. Ez tehát már a *harmadik másoló* munkája. E három levélen kívül minden bizonynyal többet is írt, de a Leviticus X—XIX. fejezetei hiányzanak.

4. A Leviticus XIX. fejezetétől a Jósue XXIV. fejezetéig terjedő részlet (48—95. levél) írása az előbbiektől egészen elütő. A betűk kisebbek, kerekesebbek s kissé balra dőlnek. Ez az írás már a *negyedik másoló* munkája.

5. A 96—185. levél (Bírák VIII—Judit XII.) már ismét más jellegű írás. Ez az *ötödik másoló* munkája. Írása szép, egyenletes, szabályos. Malecki szerint az öt másoló között ez írt «legformásabban és legügyesebben». Valószínű, hogy ez az ötödik másoló végigírta az egész Ó-testamentumot. Malecki ez állítását arra építi, hogy a boroszlói töredék szintén az 5-ik másoló írása (id. m. II. szakasz). Én erre nézve nem tudok itéletet mondani, mert a boroszlói töredéket (Dánielből) sem eredetiben, sem hasonmásban nem láttam.

csonkítva. A 112-ik levél jobb felső széléből ki van vágva egy 12 cm. magas és 4 cm. széles darab; a 122-ik levél első hasábjá alól 5·5 cm. m., 8·2 sz. darab; a 145 l. első hasábjá alól 5·5 cm. m., 8·5 cm. sz. darab; a 166-ik levél 1-ső hasábjá alól 6 cm. m., 8 cm. sz. darab. (Mind szöveg nélküli részek.)

Kódexünket tehát öt másoló írta,¹ mert ötféle egymástól már első pillanatra könnyen megkülönböztethető irás van benne. Hogy kik voltak ezek a másolók névszerint, azt adatok hiányában — az ötödiket kivéve — nem lehet megállapítani.

Az ötödik másolóra nézve egészen hiteles adatot szolgáltat Turnovius és Regenvolscius följegyzése. Mindketten egyértelműleg vallják, hogy a fordítást Jassowitzi András (krakkói egyetemi tanár, korczyni paróchus), a *másolást* pedig Radositz Péter végezte be 1455-ben. Az ötödik másoló tehát szerintem Radositz Péter volt, amit különben Malecki is kétségtelennek tart (id. m. II. szakasz).

Még az a kérdés is feleletre vár, hogy ez az öt másoló egyszerre, egy időben dolgozott-e, vagy pedig egymás után, rövidebb-hosszabb időközök elteltével?

Malecki szerint a másolók a kódexen nem egyidejűleg dolgoztak. Nyelvészeti adatokkal igazolja, hogy a biblia átirásának munkája egymásutáni időközökben haladt. Ezek az időközök pedig, legalább részben, igen távol estek egymástól. Szerinte kétségtelen, hogy a negyedik másoló munkája (48—95. levél) sokkal későbbi keletű, mint három elődjéé; az ötödikről pedig úgy ítél, hogy az meg épenséggel nem igen volt negyedik kollegájának a kortársa (id. m. II. és III-ik szakasz).

Én magam is úgy vélem, hogy az öt másoló nem egyszerre dolgozott. Működésük ideje között kisebb-nagyobb időbeli távolságok lehettek. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a kódex füzetekből áll. Ha már most a leírók többen egy időben dolgoztak volna, bizonyosan nem fordult volna elő oly gyakran az az eset, hogy egy-egy másoló a füzet közepén vagy épen végén hagyja félbe az írást s ott váltotta föl egy másik; hanem egy könyv vagy fejezet végén. Nem dolgozhattak ők egyidejűleg, hanem csak egymás után. Később ki fogom fejteni, hogy a kódex körülbelül mennyi idő alatt készülhetett el.

¹ *Szombathi* Majláth grófhhoz írt s fentebb említett levelében két másoló munkájának tartja a kódexet. «Úgy látszik — úgymond — két szerzetes volt alkalmazva a biblia átirására, mivelhogy az első lapok betűi különböznek a továbbiaktól». *Szombathi* azonban a kódex különböző jellegű írásainak tüzetes megvizsgálásával nem igen foglalkozott. Különben észrevette volna az ötféle írást, mert neki éles megfigyelő képessége volt.

Meg kell végül említenem, hogy a kódex 136-ik levele *b)* oldalának felső szélén, közepén, a bibliai könyvet jelző «Paralyp» szó előtt és után olvasható öt kezdőbetű (L. I. C. Paralyp S. P.) jelentését nem tudtam megállapítani.

2. A kódexről szóló irodalom.

A nagyhirű lengyel krónikairó: *Długoss* († 1480), Hedvigről és bibliafordításáról a következőket jegyezte föl krónikájában: «Ebben a királynőben a legnagyobb alázatosság, Istennek végtelen szeretete volt; minden világi hiábavalóságot magától elhárítva és róluk lemondva, lelkét és gondolkozását kizárólag az imádkozásra és szent könyveknek, t. i. az *ó- és új-testamentoméinak*, a négy tanító homiliáinak, az atyák életének, a szentek beszédeinek és passióinak, Bernát, szent Ambrosius elmékedéseinek és imáinak, szent Brigitta jóslatainak és igen sok egyéb *latinból lengyelre fordított* szentiratnak olvasgatására szentelte».¹

Długoss feljegyzéséből, első pillanatra, szinte kétségtelenül azt lehet megállapítani, hogy Hedvig úgy az *ó-* mint az *új-testamentomot* lefordíttatta latinból lengyelre. Azonban ez, mint később látni fogjuk, aligha történhetett meg. Az *új-testamentom* lefordíttatásáról nincsenek adataink.

Miechowita Mátyás «Chronica Polonorum» czimű munkájában² szinte szószerint megismételve Długoss szavait, ugyancsak azt állítja, hogy Hedvignek meg volt lengyel fordításban az egész *ó- és új-testamentom*.

Turnowski (Turnovius) Simon Teofil lengyel protestáns lelkész egyik munkájában³ ez olvasható: «Jagelló Ulászló király Hedvig királynővel, Lengyelország örökösnejével, nagyon istenfélő aszszonynyal (*aki lefordíttatta magának a bibliát lengyel nyelvre és azt, mint igaz evangelika, rendszeresen olvasta*) Cseh-

¹ Johannis Długossi seu Longini Historia Polonica. Tom. I—II. Lipsiae. 1711. 1712. Tom. I. lib. XII. p. 161.

² Cracoviae. 1521. pag. CCLXXV. E részletet közli Bentkowski is «Historia literatury polskiej» cz. művének I-ső kötetében a 190-ik lapon.

³ A keresztyén istentisztelet tüköre Lengyelországban stb. Lengyel ezime: Zwierciadlo nabozenstwa chrzescianskiego w Polsce. Wilno. 1594.

országból papokat hívott Krakába». Ez adatánál Turnovius Bielski és Krómer krónikájára hivatkozik. A Turnovius füzetében foglaltak ellen *Tworzydło Márton* vilnai (lengyel) róm. kath. plébános egy cáfoló iratot adott ki,¹ a melyben Turnoviusnak minden állítását megdönteni igyekszik. A Hedvig bibliájára vonatkozólag e czáfolatban szerző ezt írja: «És a mit mondasz, hogy a királynő legegőbb fordította le a bibliát lengyel nyelvre, azt rosszul mondasz. Erről egy krónika sem szól. De ha volt is neki lengyel bibliája, azt másoktól kapta, a kiknél már meg volt fordításban. Mert már szent Hieronymus is lefordította a bibliát szláv nyelvre». *Tworzydło* tehát először is kereken tagadja, hogy Hedvig királynő a bibliát lengyel nyelvre fordította volna, de azt mégis megengedi, hogy a bibliát *fordításban* olvashatta. Hogy lengyel nyelven-é, vagy Hieronymus szláv fordításában [ez téves felfogás, mert szláv nyelvre a bibliát Cyrillus és Methodius fordították le (870 táján)]; Hieronymus fordítása *latin* fordítás volt, az ú. n. Vulgata], arra nézve maga sem tud eligazodni. *Tworzydło* czáfoló iratára *Turnovius* 1604-ben (*Tworzydło* már ekkor nem élt) előbb említett munkájának javított és bővített kiadásával felelt, a melyhez mintegy függelékül odacsatolta a maga védekezését és feleletét is. A munka javított és bővített kiadására az sarkalta Turnoviust, hogy egy nagylengyelföldi könyvtárban egy a XV. század első feléből való lengyel nyelvű, kéziratot régi bibliafordítást talált, a melyben az is föl volt jegyezve, hogy a fordítást ki készítette s a kódex eredetileg kinek a tulajdona volt. Eme javított és bővített kiadásban a Hedvig-biblia fordítására vonatkozó részlet így szól: «Jagelló Ulászló király, Hedvig királynővel, Lengyelország örökösnejével, nagyon istenfélő asszonynyal (a milyen volt utána Zsófia is, ugyanezen Jagelló felesége, a kitől származtak Jagelló utódai, a lengyel királyok s aki lefordította magának a bibliát lengyel nyelvre és azt mint igaz evangélika, rendszeresen olvasta és a kinek bibliája lengyel nyelven pergamenre írva mai napig meg van a nemzeti Krotoski urak házában) Csehországból papokat hívott Krakába». (B. l.) A védekezést és feleletet tartalmazó füzet-

¹ Pápaszem a lengyelországi keresztény istentisztelet stb. tüköréhez. Lengyel czime: Okulary na zwierciadło nabozenstwa chrzescianskiego w Polsce... W Wilnie, 1594.

ben¹ *Turnovius* így ír a vitás ügyről: «Hogy pedig Jagelló feleségeiben, Hedvigben és utána Zsófiában ugyanaz a kegyesség és az igaz evangéliomhoz való hajlandóság meg volt, az világosan kitűnik úgy a történészek által leírt egyéb cselekedeteikből, mint különösen az Úr szövetsége (t. i. a biblia) iránti szeretetökből, mely szerint a mit részökre lengyelül megírtak, azt szorgalmasan olvasták... Hamis beszédemül tudod be, hogy Zsófia (megjegyzendő, hogy az első kiadásban csak Hedvigről volt szó s nem Zsófiáról is) lefordította volna magának a bibliát, de én ime az ő pergamenre írt saját bibliájában e régi lengyel szavakat olvasom: «Elkészültek a szövetség könyvei Korczin újváros várában, a legfenségesebb fejedelemnő asszony, Zsófia, Isten kegyelméből Lengyelország királynéja, legkegyelmesebb asszonyunk parancsára és akaratóból, lefordítottak András pap, Ő Felsége káplánja, Jaszovicz örökös ura által. Leírtak pedig Radoszyci Péter által Kedden, szent János *zeszlowie* (sic!) ante Portam Latinam napján az Úr 1455-ik esztendejében». (F. levél.)

Malecki, a *Turnovius* által fölfedezett lengyel bibliáról, a *Crotosciusokról*, mint a biblia akkori birtokosairól szóló tudósítására, továbbá a fordítató, fordító és másoló nevét, sőt a fordítás befejezésének helyét és idejét is tartalmazó záradékra vonatkozó adatokat hiteleseknek és teljesen megbízhatóknak tartja, mert szerinte *Turnovius* nem írt pusztá mende-monda alapján. Nem emlékezetből idézett, «hanem csakugyan kezeiben tartotta akkor azt a kéziratot és úgy adott abból vissza mindent, a mint ott írva volt». Állítását két érveléssel igazolja. Az egyiket a záradékban előforduló és hibás olvasás miatt érthetetlen *zeszlowie* szóhoz fűzi. Szerinte ez a szó a kódexben olvashatatlan lehetett: *Turnovius* rosszul olvasta, *zaszlanie* helyett. «Nem volt ez egyéb — úgy mond — mint középkori nyelven való megjelölése május 6-ikának, a mely nap a mai naptárban: Olajban főtt szent János napjának van nevezve. A középkorban ezt a napot: *Joannes in captivitate*, vagy *Johannes ante portam latinam* névvel nevezték. Itt pedig meg van ezen elnevezésnek mind a két formája, csak-hogy a *captivitas* szó lengyelül van visszaadva *zaszlanie* szóval».

¹ Czime: *Jasne oko Prawdy x. S. Th. Turnowskiego, sluzebnika Pana Jezusowego y Evangelii iego w Polsce, z Obrona a z Odpowiedzia Na Okulary ciemne a mylne przez x. Marcina Tworzydla w Wilnie wydane.*

Szerinte a kódexben kétségtelenül így lehetett ez a szó írva. Gondosan utána nézett annak is, hogy az 1455-ik év május 6-ika csakugyan keddi napra esett-e s megállapította, hogy a följegyzés egészen helyes, mert a nevezett évben május 6-ika csakugyan keddi napra esett. És ezt a ténytet, a Turnovius által közölt följegyzés hitelességére és megbízhatóságára nézve, igen fontosnak tekinti. «Az 1455-ik évi jegyzetről szóló egész tudósítás tehát — írja — teljesen autentikus és Turnovius itt sem nem költöhetett, sem hozzá nem toldhatott semmit, már csak azért sem, mert ama kifejezést meg sem értette».

Malecki másik érve, annak bizonyítására, hogy Turnoviusnak akkor, mikor a Tworzydlo támadására felelt, csakugyan kezében volt a lengyel kódex, a melyről beszél, az, hogy a kódex előtáblájának belső oldalán olvasható második, az elsőnél feketébb tintával írott 15 sor följegyzés a Turnovius kézírása.

Malecki amaz állítását, hogy az előtábla belsején olvasható följegyzést Turnovius írta oda, nemcsak azzal indokolja, hogy a följegyzésben olyan szavakat, kifejezéseket, sőt gondolatokat is találunk, a melyek fenntebb említett (1604-iki) művében a Hedvigről, Zsófiáról és Jagelló Ulászlóról szóló följegyzésekben is előfordulnak, hanem azzal is, hogy Turnovius születésénél fogva cseh ember volt és habár jól bírta a lengyel nyelvet és csaknem lengyellé lett, mégis élete végéig szoros viszonyban volt szülőtte nemzetével. Hogy e följegyzés szerzője cseh ember volt, Malecki szerint, bizonyítják egyes lengyel szavak és betűk csehes alakú leírásai.

Megjegyzzi végül Malecki, hogy állításának helyessége mellett szól még az is, hogy a följegyzés utolsó mondata: «Már másfélszáz esztendő van *elérendőben*» tartalmát tekintve, teljesen összevág azzal az időponttal — az 1455-höz majd másfélszáz (148—149) esztendő hozzáadva, épen az 1603-ik vagy 1604-ik esztendő kerül ki — a melyben Turnovius erre a lengyel kódexre rábukkant s táblájának belső oldalára ama tájékoztató sorokat följegyezte. Egy és ugyanazon időben jegyezte fel ama sorokat s készítette nyomtatás alá munkájának második kiadását.

Én Malecki amaz érveit és bizonyítékait, a melyeket a Turnovius által közölt adatok hitelessége és teljes megbízhatósága mellett felsorol, teljesen igazoltaknak és helyeseknek fogadom el

s Turnoviusnak, mint szemtanúnak kódexünkre vonatkozó tudósítását, az összes tudósítások közt én is a legfontosabbnak és egbecesebbnek tartom. A későbbi irodalom (Fischer, 1855. 17. lap; Realencycl. I-ső kiad. 12-ik k. 1860. 8. lap stb.) egészen méltán épít a Turnovius adataira.

Graet Márton protestáns lelkész 1617-ben írt narrációjában¹ ezeket jegyezte föl Hedvigről és Zsófiáról: «Különösen figyelemre méltó Hedvig, Lengyelország királynője, Jagelló Ulászló, Lengyelország és Nagy-Lithvánia stb. fejedelmének hitvese, a ki örömet olvasgatta a *lengyel nyelvre fordított ó- és új-testamentomot*». (386. lap.) Majd a következő lapon ezeket mondja Zsófiáról és bibliájáról: «Jagelló Ulászló utolsó felesége, Zsófia, a kievi fejedelem leánya (anyja Ulászlónak, Lengyel- és Magyarország királyának, a ki Várnánál esett el) a *szent bibliát magának lefordíttatta lengyel nyelvre* s erre a munkára káplánját, Jaswici (sic) Andrást alkalmazta. Ebből könnyű következtetni, hogy az ő kizárólagos foglalkozását a mennyei tudomány megismerésének vágya képezte. A mely kéziratós példánya a bibliának a mai napig (haetenus, 1617.) gondosan őriztetik a nemes és nemzeti krotoszyni Krotoski urak házában». (387. lap.) *Graet* szerint tehát Hedvig olvasgatta az ó- és új-testamentomot, de hogy tényleg meg volt-e neki mindkettő, vagy csak Dlugoss, vagy Miechowita adata után ő gondolta, hogy meg volt, — azt nem lehet biztosan megállapítani. Becses adata *Graet*nek, hogy 1617-ben kódexünk még a Crotoscius-család birtokában volt. Malecki a *Graet* munkájából csak a Zsófia bibliájára vonatkozó részletre utal.

A lengyelországi összes disszidens felekezetek által 1644-ben tartott egyetemes zsinat emlékirata,² melyet IV. Ulászló királyhoz terjesztettek, s a melyet (Malecki szerint) nem az aláíró Radziwill, hanem egy Wegierski (alias Regenvolscius) András

¹ Czime: «De prima ecclesiarum Unitatis Fratrum in Polonia origine succincta narratio». Nyomtatásban is megjelent a Lasitzki által írt: «Johannis Lasitii, nobilis Poloni Historiae de origine et rebus gestis Fratrum Bohem. Liber octavus, qui est de moribus et institutis eorum. 1649. című s Comenius Á. János által kiadott könyv végén. (355—392. lap.)

² Czime: «Sacrae Regiae Majestati . . . Vladislao IV. nomine . . . Evangelicorum ex Colloquio Orlensi per Delegatos ipsorum die 24. Aug. habito, anno Christi 1644, Humillimi responsi libellus. Helmstadii 1645.»

nevű lelkész fogalmazott, a lengyel bibliáról ezt mondja: «Ide jegyezzük azt is, hogy királyaink különösen abban az időben (egyáltalában a régebbi századokban) annyira át voltak hatva az igazság megismerésének vágyától, hogy a szent könyvek kódexe, melyet addig anyanyelvünkön senki sem látott, az 1455-ik esztendőben, az *istenfélő királyné használatára lengyel nyelvre* (patrio idiomate) fordíttatott». (Idézi ezt Ringeltaube is, Beiträge, Előszó b.l. és megjegyzi, hogy ez a kódex ment át a Krotoskiak birtokába). Ez emlékiratban, mint látszik, szó sincs a Hedvig bibliájáról, hanem csak a Zsófiáéről (1455.).

Regenvolscius (alias *Wengerscius*, *Wegierski*) András lengyel prot. pap 1644 vagy 1645-ben írt és 1652-ben kiadott könyvében¹ Miechovitára és Bielskire hivatkozva azt állítja (23. lap), hogy az ó- és új-testamentomot 1390 körül Hedvig fordíttatta le (latinból) a maga részére, lengyel nyelvre. Majd e tudósítás után, de még ugyanazon lapon (15 sorral lejjebb), forrásokra való hivatkozás nélkül, a következőket is mondja: «Megvan Jagelló király utolsó (negyedik) feleségének, Zsófiának is egy hártýára írt (in membrana descriptum) Szentírás-példánya, a melynek végére (ad cujus calcem) ez van odaírva: Befejeztetett ez a biblia Korczyn új város várában, Zsófiának, Lengyelország legfenségesebb királynéjának parancsára és akaratából: lefordíttatott Jassowitzi András által: leíratott Cadoszítzi² Péter által az 1455-ik esztendő aug. 18-án. Még Zsófia özvegy királyné életében, a mikor már fia, Jagelló Kázmér uralkodott. Ez a biblia egy bizonyos kiváló patrónusnak könyvtárában volt. (Fuerunt ista Biblia in Bibliotheca illustris cujusdam Patroni)».

Ha Regenvolscius emez utóbbi szószerint idézett adatait figyelmesen összehasonlítjuk a Turnovius adataival, már első pillanatra látni fogjuk, hogy a Regenvolscius-féle szöveg nem mindenben egyezik meg a Turnoviuséval, a melyet ő az előtte nyitva levő kódexből szószerint idéz. Az eltérések a követke-

¹ Czime: «Systema historico chronologicum ecclesiárum slavonicarum continens historiam ecclesiasticam a Christi tempore ad annum 1650. Trajecti a Rhenum. 1652.»

² Malecki e szónál a következőket jegyzi meg: «*Radoszici* helyett, sajtóhiba a C betűnek az R-hez való hasonlatossága miatt, a mely Regenvolscius kéziratában bizonyosan olvashatatlanul volt írva.»

zők: 1. A bibliafordítás befejezésének ideje Regenvolsciusnál: aug. 18.; Turnoviusnál: május 6. Malecki ez eltérést, vagy helyesebben ellenmondást úgy magyarázza meg igen elfogadható módon, hogy feltételezi, miszerint Regenvolscius a lengyel kódexről szóló fentebbi közleményét *csak emlékezetből* írta meg. Szerinte azelőtt lehetett, sőt bizonyosan volt is kezében a kódex, mert nagylengyelöldi ember volt, sőt ott is született (Ostrog), a hol Turnovius lakott; és mi több, rokonságban állott a Turnovius családdal. De mikor művét megírta, akkor már Kislengyelöldön: Wlodawában lakott.

És habár a bibliafordítás befejezésének dátumára nézve téved is Regenvolscius, de — és ezt Malecki is készséggel ismeri el — egyéb adatai, mint újak, igen fontosak és becsesek. Így pl. 1. hogy a Turnovius által közölt, általunk hitelesnek és megbízhatónak tekintett s a Zsófia-féle biblia fordítójáról és leírójáról szóló ama jegyzet *ad calcem* volt a kódexben, vagyis annak *végén*; 2. hogy a kódex Regenvolscius idézett munkájának írásakor (1644 körül) már nem volt a Crotoscus-család birtokában, mert Regenvolscius a *fuerrunt* szót használja. Hogy az ő idejében ki lehetett a kódex tulajdonosa, aligha tudta, mert különben bizonyosan megemlítette volna.

Kortholtus Keresztély «De variis scripturae editionibus tractatus theologico-historico-politicus, Kiloni, 1686.» czimű munkájának «De versione polonica» etc. feliratú XXX-ik fejezetében (367—368. l.) ugyancsak Hedvig királyné érdemének tudja be a biblia lengyel nyelvre fordíttatását s bizonyosságul Lasicius Jánosnak a frank nép történetéről írt könyvére hivatkozik, aki saját állítása szerint látta is a szép kéziratot.

Az itt említett Lasicius (Lasicki, Lasitzki) ugyanaz a férfiú, a ki, mint láttuk néhány sor feljegyzést is írt (1562—1604 közt) a kódex előtáblájának belső oldalára, abban az időben, a mikor a kódex a Crotoscus család birtokában volt. Kortholtus emez adata összevág *Turnovius* és *Graet* adataival s így teljesen megbízható.

Egy nagytudományú francia szerzetesnek: *Le Long Jakabnak* «Bibliotheca Sacra»¹ című híres munkájában szintén találunk feljegyzést a lengyel bibliáról. Ennek «Biblia Polonica» feliratú

¹ Lipsiae. 1709.

szakaszában (352—353. l.) szerző először Kortholtus feljegyzését közli némi kihagyással, majd pedig közli Regenvolscius feljegyzését is.

Malecki figyelmét kikerülték Le Longnak a lengyel kódexre vonatkozó feljegyzései. Nem említi Kortholtus munkáját sem, a melyből Le Long a Hedvig bibliafordítására és a Lasiciusra, mint szemtanúra való hivatkozását meríti.

A *Zedler* (*János, Henrik*)-féle «Grosses Universale Lexicon», a mely egyike a világ legnagyobb lexikonainak, a lengyel bibliáról¹ Kortholtus és Regenvolsciusra hivatkozva megjegyzi, hogy annak elkészíttetését némelyek Hedvig, mások Zsófia királynőnek tulajdonítják.

A «Preussische Zehenden» című folyóirat 1742-ik évi folyamában egy *Tschepius* nevű német lelkész «Polnische Bibel-Historie» című cikkében foglalkozott a lengyel biblia történetével s Turnovius és Regenvolscius adatait is egybevetve, ama véleményének ad kifejezést, hogy eme két író feljegyzésében a biblia két különböző példányáról van szó. Vagyis mindketten más példányt írnak le. Felfogását azzal indokolja, hogy a két író nem szóról-szóra egyezően írja le az általuk látott bibliát. *Tschepius* a legrégebb lengyel bibliafordítás után — mint mondja — sokáig kutatott és kérdezősködött Krakkóban, Varsóban és sok más városban, de eredmény nélkül. Ez időben a külföldön még nem tudták, hogy a lengyelek eme legrégebb bibliája Magyarországon van s a sárospataki ref. főiskola könyvtárában őriztetik.

Bod Péter «A szent bibliának históriája»² című munkájában a lengyel bibliáról ezt mondja: «A lengyelek' Nyelvekre fordította a' Bibliát elsőben Hedvigis, a' Lajos Magyar Király' Leánya, ki Jágellóhoz ment vólt Férjhez a' XIV-dik Százban; a' XV-dik Százban ismét a' Sofia Királyné számára fordítottatott 1455-dik Esztendőben».

Bod Péter tehát, mint látszik, külön bibliafordítást tételez föl Hedvig, és külön Zsófia részére. Hogy tudósítását a *Tschepius* féle felfogás hatása alatt írta-e, vagy máshonnan, talán Sárospatakról vette adatait, nem lehet megállapítani, mert forrásokat nem nevez meg.

¹ III-ter Band. Halle u. Leipzig. 1733. 1711-ik lap.

² Szeben, 1748.